

מיפעלו התימני של הזו

ש. ד. גויטיין

שהוא עם מה שהתרחש והתחדש ביהדות העולם או בעולם הגדול בכלל. ואולם אם יחשוב החושב, כי רקע המקום והזמן אינו אלא ברותה ספרותית — בחינת „מיטב השיר כובו” — יבואו הפרקים המפורטים והמי דוקדקים מאד על חיי היומיום בארץ תימן, הגשמיים והרוחניים, על מאכלם ומלאכתם, מועדיהם ודרכי מח שבתם, לרבות סגנונם העברי ולשונם הערבית המיוחדת, ויטפחו על פניו, פרקים אלה מעידים שהמחבר התכוון לתימן ממש, ובוה נכנס ספרו לגדר הרומן האתנולוגי, שממנו ניתנו לנו בדורנו כמה וכמה דוגמאות, מהן מעולות באמת, בספריה של פירל באק על ארץ סין. ואולם פרל באק עשתה שנים רבות בארץ סין, והיתה שם לבת־בית ממש. ואילו הזו, אם איני טועה, לא היה בצנעא מימיו, ומכל מקום הוא מצייר הוי של „דורות דאשונים”. יש ב„יעיש” איפוא משום מיפעל קימום כפול, והכנה עצומה נדרשה לו כדי להגשימו, ומלבד זאת מוכיח, שהמחבר ראה בהוי ההוא, עם כל הזר והמזר והמגוּחך שבו, ערכים נעלים מאד, ועולם עשיר גוונים ודמויות, העשוי לשמש רקע לסיפור מושך ורבי־מידות.

יעיש אינו תימני מן הרגילים, שאם כן לא היה בו משום ענין לרומן בן ארבעה כרכים; בתוך האוירה הספוגה דתיות ועבודת השם של יהדות תימן הוא בולט כאדם מחונן בדתיות יתרה, הגובלת בטירוף; יעיש מצטיין במעין סכיזופרנייה, בביקוע תודעתו, שלגביה השיטה בתוך העולמות העליונים יש בה ממש לא פחות מן המציאות הרגילה היומ־יומית. יש איפוא ברומן זה מעין חיבור פסיכולוגי־דתי, המעלה על הזכרון דפים מן ה„אידיוש” של דוסטויבסקי, וב־יחוד מספריו של פרנץ רפאל המנסים לפענח סודה של האישיות הדתית. אין צריך לומר, שאיני מתכוון כאן לציון השפעות אפשריות, אלא באתי לברך את הסוג הספרותי שאליה יש לשייך סיפור מופלא זה.

ואולם נראים הדברים, שהחיקור הפסיכולוגי וה־תיאור האתנולוגי וציור הדמות המשתלמת, על כל שמחת היצירה המשוקעת בהם והמושכת את לב הקור־רא, אינם ענין לעצמם אלא הכל מצטרף ל„דרשה” פיוטית גדולה על מהותה ואמתות ערכיה של היהדות המסורתית. הרי לפנינו חיפוש אחרי האדם היהודי שהיה ואיננו עוד. ולענין זה יעיש הוא כחילוף־גירסה של ר' יודיל ב„הכנסת כלה” לשיי עגנון או של „בעל התהילים” לשלום אש, או... של „אדם מישראל”.

— אדם מופלא — אמר אחד מן החבורה.
— אדם מישראל — נענה אחר.
(מתוך „אדם מישראל”, סיפור מאת הזו).

חכמת המסכן בזויה, חיבור, ולו חשוב מאוד, הוא כתוב בשפה שעמה מועט, אף קוראי אותה שפה עשיריים לנהוג בו זלזול, ולא כל שכן קשה לו לבצר לו מקום בספרות העולם. אילו נכתבה יצירה נכבדה זו, יעיש של הזו, באחת השפות האירופיות הגדולות, מה רבים היו הפירושים וההערכות, ומן הסתם כבר היו מסריטים אותו, ובלי ספק היו — מתרגמים אותו לעברית, וצעירינו היו מלקקים אצבעותיהם... עכשיו שהוא נתון לפנינו במקור עברי — ובמובן כפול: הוי עברי ולשון עברית מקורית מאד, קנה לו הספר אמ־גם חסידים נאמנים גם בחוגי הנוער שלנו, אך עדיין לא ברור, כיצד יעשה את דרכו בקהלנו הרחב. משום כך כל נסיון של הצגה או הערכה מטיל אחריות גדר־לה, וביותר מרגיש אני בנטל אחריות זו, באשר לא היתה לי מעולם הזדמנות לשוחח עם המחבר על יצירתו זו או על מפעלו „התימני” או הספרותי בכלל, והואיל ואני כותב את הדברים האלה הרחק מספרית, והרחק מכל ספרייה עברית. מצד אחר יש אולי יתרון כלשהו לדבר, שהשורות הבאות מוסרות התרשמות פשוטה מתוך קריאה רהוטה בארבעת הכרכים, „בהעלם אחד”, התרשמות שאינה מושפעת מידיעות או פניות צדדיות ושאינה מסובלת בשום חקירות ועיונים.

הספר „יעיש” מספר דרכו של אדם אחר מראשית חייו ועד השלמת כל דמותו הרוחנית. לפנינו איפוא מה שקרוי „רומן של השתלמות”, סוג של רומן המ־צייר דמותו של אדם בספרו, צעד אחרי צעד, כיצד צר אותו איש צורת עצמו, עד שהגיע לאותה שלימות, שהיה מוכשר לה ושנסיבות חייו וחברתו אפשרו לו. סוג זה ברומן קנה לו שביחה בספרותה של אירופה המרכזית מידי גיתה בספריו „שנות לימודו של וילהלם מייסטר” ו„שנות נדודיו של וילהלם מייסטר”, והוא קנה לו מקום בספרותנו העברית עוד בתקופת ההשכלה, ביחוד ברומן המגמתי. ואולם יעיש אינו בן תקופתנו, ארצנו ותרבותנו. יעיש חי לפני שני דורות בערך, בעיר צנעא, בידת תימן הרחוקה; הוא יהודי תימני בן הדורות שעברו שאין לו מגע כל יעיש, סיפור בארבעה כרכים מאת חיים הזו. הוצאת עם עובד, תש״ז—תש״ב.

מן המכובדים כלל. לבסוף נאותה האם, ובוהו הכריעה את דרך חייו של בנה.
 „בחנתונה היא רקד יעיש הפעם הראשונה לעיני כל העם.

היה הבית הומה מאדם ונשקן כתלי הדיואן (האולם) זה את זה. דחוקים ולחוצים, ששה ששה באמה, ישבו הקרואים כגרעיני דימונים, איש איש ומנעליו אחורי כסתו, איש איש והנרגילה בפיו. היו המשוררים מקל-סים ואומרים שירי מרי סאלם שבוי, והיה יעיש מרקד בתוך כל שאר הרקדים לפני הזתן והמריין שלימינו ולשמאלו. דגליו קלות ופסיעותיו שקולות ונאות ופניו חירות ועיניו מעולפות וגופו שקול ומיתמד ועולה, וכוס של יין בידו אחת ונר של שעה דלוק בידו אחרת, דומה עובד עבודה לשם שמים, מתוך ענוה ויראה, מתוך שמחה של מצוה, וכאילו נתקיים עליו: ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'.

מכאן ולהבא נעשה יעיש רקד לציבור, והיה משמח את המקום ואת הבריות בבתי החתונות. אמנם אחיו סאלם היה מקנטרו על כך; אדם צריך לעמול במעשה ידיים, ולא במעשה רגלים, אך זקנו הישיש היה מעודדו: „הנה דויד מלך ישראל היה מפזז ומכרכר לפני ארון ה'“, וביקש את הנער לרקוד לפניו ובידכו, שתהיה לו יראת שמים בשעת הדיקור. ברכה זו לא נתקיימה מיד. אדרבה, משראה הנער הפוחז, שהוא מקובל על הציבור, שעשע אותו בכל מיני צחוק והי תול, ואם בבית המשתה כך, הוצה לו לא כל שכן, יעיש עבד בבית המלאכה של אחיו, שבינתיים נשא אשה ופתח חנות של צורפים, והיו חייו „מן תהד אל העם — מבית המלאכה אל המשתה, ומן העם אל החר — ומבית המשתה אל בית המלאכה“. ואולם משהגיע לכלל מצוות, וכתב לו הסופר, לפי בקשת אמו, זוג תפילין ב„כוונות“ מיוחדות, הפך מאותה שעה שלבש את התפילין לבריה חדשה וריקדו היה לעבודת ה' ולשבט קוסם. „מימיהם לא ראו עבודה גדר לה כזאת ודבר מעולה ומתוקן כזה ופירוש נאה כזה, שהוא מכוון עמוק עמוק לכל דברי השירה הזאת של מרי סאלם שבוי וסתרי תורתו וסודותיו כולם“. לחי כמים ניתרצו קושיותיהם מתוך שראו אותו דוקר, ולמקובלים נתגלו להם הסודות, אלא ש„כל העולם ראה אותו בשמחתו וכל העולם לא ראה אותו בצער“. יעיש נכנס לגיל שבו ילדות ובחרות משמשות בו בערבוביה, והיתה נפשו שוקקת עליו ולבו רודף עליו ואינו יודע למה ולמה, ו„כל שנתרבה כבודו נתמעטה מנוחתו“. מוצא ממצוקת הלב ביקש בתורת הסוד, עוד מימי הילדות, כשהיה מתלבט בין רגליהם של הזקנים שהיו „מדברים עם חשכינה“, משך אותו ספר

כפי שצייר הוז עצמו בסיפור קטן בן ארבעה דפים, שגיבורו הוא מן הדור האחרון ברוסיה שלפני השחיתות שבאו בעקב מלחמת העולם הראשונה. על אחת כמה וכמה מופלא הדבר, שבספר זה, שהוא לפי שעה מפעל-חייו המקיף ובעל-המשקל ביותר, חיפש הוז את פשר האדם היהודי דוקא בתימן הרחוקה ולא ברוסיה הגדולה, שהיטיב כל כך להכירה משחר ילדותו.

בפליאה הזאת, עד כמה שהיא ניתנת להפתר בכלל, נוכל לדרוש רק לאחר שיתחזרו לנו גלגוליו של יעיש על פרשיותיהם העיקריות.

אב הנוטש את אשתו ושמונה ילדיו באמצע היום, בלי לומר להם דבר או חצי דבר, סתם כדי לפרוק מעליו עול פרנסה ועול דרך ארץ; קרובים המתעלמים מצרתה של האלמנה החיה ועובים אותה לאנחותיה; ששה ילדים הנופחים נפשם ברעב; ויעיש, גיבור הספר, הוא צעיר האחים, (והוא ששרד מהם יחד עם סאלם, הגדול שבהם), שד משחת, ומתאכזרים לו רבו ואחיו הגדול, ודשים בשרו ברצועה ובמקל — זה תכנם של תריסר העמודים הראשונים. האם יש חשק להמשיך לקרוא? כדרך ששמו הקדמונים מפלצת במבוא ארמנותיהם המפוארים, כך שומרת פתיחה מדכאה זו על הכניסה אל הסיפור הגדול. אם עמד הקורא במבחן וקיבל על עצמו באהבה תיאור ללא רחמים זה של גלות יהודית, הרי הדרך שפויה ונוחה לפניו והוא נמשך וקורא עד שמגיע לסוף הספר כולו.

אכן זריו ושובב הוא הנער, „מרחשת עמוקה וצרור" אבן במרגמה“, במעשי קונדס שלו אינו נמנע להיטפל לא לנשים ולא למוסלמים ואינו חש להסתכן או לספוג מכות, ואולם עם זה הוא רץ לזכות במצוה, משמש תלמידי חכמים וטורח לפנייהם יפה, מכניס השולחן לבית המשתה, מוליך הגעלה (פירות וקטניות) מן החתן אל הכלה, מעלה כוס של ברכה לאם החתן ולכלה וכיוצא בזה מצוות שניתנו להם לתינוקות. ולא זו בלבד, אלא מצטיין הוא בלימודו, בפלפולו ובחידודיו, וכבר היו מעשים והוא פסק הלכה במקום שהתקשו בו גדולי המריין (הרבנים). צירוף מידות זה, פחזות יתרה עם היכוב המצוות, גרם לו ליעיש שהר כיל (הממונה), המפקח על עסקי החתונות, שם בו עינו, לעשותו רקד (רקדן) בבתי המשתאות. כידוע, אצל התימנים, כמו אצל קדמונינו, היו מרקדים לפני החתן והכלה, זוג של זקנים, או זקן ונער או אף נער לבדו, היו מרקדים שעה ארוכה לקול שירי קודש, ביחוד מחיבוריו של שלום שבזי, המתארים את ברית האהבה בין הקב"ה וכנסת ישראל. אמו של יעיש לא נלהבה להצעה זו, אם כי היה בשירות-מצוה זה גם משום הכנסה קטנה, כי כאומנות, לא היה תפקיד זה

כל מה שהיו רגילים לנסות בתימן במקרים כאלה, קם מחליי ביום שלפני חג הפורים. התיאור המפורט של ימי הפורים (א, 186 — 206) הוא מעין סיום חגיגי לפרשה הראשונה והקובעת בחיי יעיש. מרי סלימאן אלקארה (רבה הראשי של צנעא בשנים 1848—1888) מפרש לו ליעיש את „הכוונות“, שהוא מביע אותן בריקודו (עמ' 212—216) — דברים שמעולם לא עלו על דעתו, אך מקבל הוא מן הרב, ויראה מפני עצמו נכנסת ללבו, אשר רק שמחה של מצוה בחתונתו של איש עני מעבירה אותו ממנו. בימי חליו נדר לבקר על קברו של מרי סאלם שבזי בעיר תעז, ובשובו מדרכו הארוכה, הוא מוצא את אמו גוססת. במיתת האם מסתיים הכרד הראשון, ועמו ימי הבחורות של יעיש התווה.

נוסף על עיסוקיו הרגילים בתפילות, בטבילות, בתעניות ובלימוד בא לו ליעיש עם מות אמו ענין נכבד חדש: ההשתחחות על קבר אמו וההידבקות בעולם הנפטרים בכלל. אחי סאלם מזהירו לחדול מדרכי הפרישות שלו המופרזות, ואף מביאו לפני בית דין; יעיש קובע מושבו ב„מדרש“ כלומר בבית הכנסת אורחים עניים, ורק לאחר שידולים רבים, מסכים הוא לשוב אל בית האח. יחיא טיירי הקרוב הזקן, שעמד לצד המשפחה עוד מימי עגינותה של אמו, והחזיר ומופיע תמיד כמלאך מושיע, מפציר בסאלם להשיא את יעיש; סאלם הוא איש טוב לב, מסור לאחיו, מסור לאשתו ולבניו אך עם זה קמצן מופלג, דמות באלזאקית ממש; הוא נענה להסבריו של יחיא טיירי ולהפצרת אשתו הטובה נעמה ומבין אף מעצמו, שחובתו היא להשיא את יעיש, שהגיע לפרקו זה כבר. אך המוהר ומשתה החתונה הם הוצאה גדולה, והרירו דוחה וחוזר ודחה דבר לא-נעים כמותו. בינתיים עלה יעיש מעלה מעלה. עוד בתשעה באב אותה שנה שנפטרה בה אמו, היתה לו הסתלקות החושים, ונעשה הכל אחדות ושלמות אחת. ביום כיפור נגלה לו זקן מופלא באמצע בית הכנסת, ובחג הסיכות נתעלה בהיותו, עד שנשטכת ממנו שמו, כלומר הוא זכה לסימן ראשון של ביטול היש.

משסיפרו סאלם ונעמה ליעיש על כוונתם להשיא אשה, בחר לו (כמובן לא מיד, אלא לאחר המתנה מסוימת) את לולואה, אהובת נעוריו, ואף סאלם התגבר על עצמו והזיל עשרה ריאלים מכיסו, דמי קדימה למוהר. הכל היה טוב ויפה, ועולם ומלואו כביכול נתברך באשרו של יעיש. אך לאורך ימים לא יכול סאלם לכבוש את יצר הכילי שבתוכו. הוא נרתע מפני ריבוי ההוצאות הכרוכות בחתונה עם בת טובים, ואף נעמה אשתו הטובה והחביבה, לא השלימה, שה„כביר“, אלו המכנסים הרקומים המפוראים של

ה„זוהר“, ועתה שיקע עצמו בו וקרא ושנה בו באימה ובריאה כזקן ורגיל. ואולם כל כמה שהיה מחזר אחרי בעלי הסוד שיפרשו לו את סודות תורתם, דחו אותו מפניהם, עד שנתיאש מהם יעיש — ונתיאש מן העולם כולו.

את החלל הריק הזה, שהשאיר בלבו החיפוש ללא הצלחה בתורת הסוד, הפס הסמ"ך מ"ם, היצר הרע, „כל דבר עבירה וכל דבר-קללה, ששמע מימי שריננו הבריות והבליעו הנשים בקמט וברמו, עלו עכשיו במחשבה ובהרהור לפניו ונתדבקה נפשו בהם וסילדה בהם וכאלו בו היה מעשה, בעצמו וגופו.“ היה מתלבט ומתענה בהרהורים, עד שלאחר ימים מרוד בים נודמנה לפניו לולואה ונכנסה אהבה בלבו ונתקע לה. „שונה מכל הנשים, שהרהר בהן מימי, נראתה לו לולואה, ולא פגע בה בהרהור של עבירה קלה שבקלות, אלא היה מהרהר בה באהבה ובגעגועים בלי בד“. הוא חולם בהקיץ ובשבתו על ספר ה„זוהר“, שאינו מובן לו, הוא מפליג לעולמות מרוחקים. ואולם אחיו וגיסתו עדיין חושבים אותו לנער טיפש „תם וישר כמלאך ואין יצר הרע שולט במלאכים“, ורק לאט לאט קונה הוא לעצמו את „ההשתלמות“ בעניניו הוא והיא, למשל כשהוא צריך להאזין לדברי ניבול פה. במושבו של לעיסת קאת (עשב בעל השפעה מעוררת ומשכרת — שלצערנו הרב התחילו כמה תימנים לנטוע וללעוס גם באדצנו) או במסיבת חנוכה של „בני השוק“ („בחורים מופקדים“), שאליה נודמנו גם שתי יצאניות. לפי עצת קרוב זקן, יחיא טיירי, הוא נתקע לאמירת תהילים כסגולה להרהורי עבירה, אך הרוד הזקן היה זוכה ושומע בתוך האדמה את התר-נגולים שהיו קודאים בדודו של דוד, בשעה שיעיש לא זכה לזכויות כאלה... ביחוד נודעוץ כולו, כשהש-תתף במסיבה בשמיני של חנוכה בביתו של עשיר אומלל אחד, שאסונו היה שאמו עיברתו בשעה שהיתה בוסתה; מכאן שאדם עשוי לעבור עבירות גם כשהוא גדר בתומת הנישואים...

רווח הצלה באו לו ליעיש שוב מאותו סופר זקן, שכתב לו בשעתו את תפיליו, וכאן מתחילים החיים הכפולים, הסכיזופרניים, של גיבורנו. יום אחד הוא בא אליו ודואה, כיצד ארבעה ברקים יוצאים מתחת ידו, כשהוא כותב את השם בעל ארבע האותיות. דברים כגון אלה סופרו על הרבה סופרי סת"ם, אך יעיש רואה אותם בעיניו, ומאחר שזכה למעלה כזאת, הוא מוצא כוח בעצמו לדרכה של תשובה, בתעניות, בטבילות, במספר, ובעמידה בתפילה בלילות, עד שהרי היב עזו בנפשו לצפות לגילוי אליהו, ואולם ברדתו אל המקוה בליל חורף קשה, חלה במחלה ממושכת, וכבר נתיאשו ממנו, אלא שלבסוף, לאחר שניסו בו

„אין מבקשת כלום ולא איכפת לה כלום“. ואולם דוקא בשעת הסבל הגדול מתגלה ליעיש כל חשיבותה של הנקבות שבעולם. פעם רץ באמצע היום מבית המדרש הביתה: נתעלם ממנו הפירוש של מקום ב„ראשית חכמה“, הוא אץ לראות את פני גינא; אך ראה את פניה, ומיד „האיר לי כאבוקה כל פירוש הענין וסברו“. בלילה הוא קורא ב„רעיא מהימנא“ שהפסוק „כברו באורים ה“ מסב על האש הקדושה שבין האיש והאשה. הוא עושה מעשה, ולאט מזלו מתחיל להתמול בכלל. יחיא טיירי, אם כי עצמו הוא זקן ועני, תומך בזוג הצעיר בהלואה של גמילות חסד. על פי הפצרותיה של גינא, שנעמה מתוקת אחריה, משלם סאלם לאחיו את המגיע לו; מיד מרגיש עצמו יעיש עשיר גדול וכבר מתחיל להתגעגע על אותה מרגלית טובה של העניות. מן השמים הראו לו שהוא חייב להתפרנס כרקדן בבתי המשתאות. סאלם שאינו יכול לשאת בזיון זה מספרו מעליו, ויעיש מוכרח סוף סוף לפתוח לו תנות של צורף בשוק, ואולם עד שהגיע לידי כך, היו לו כמה וכמה „עליית נשמה“. בפעם הראשונה עלה למרום אחרי תענית של שלושה ימים וראה את ההיכלות העליונים ושוחח עם מלאכי עליון. כאן, עלי להודות, נתקשיתי קצת לרדת אל סוף כוונתו של המחבר. בכמה מקומות בכרך ג' (כגון 80—90; 96—103; 156—167; 184—187) מתוארים טייליו אלה של יעיש בשמים ויש להם אופי של בורליסקות כמעט; מעין שובבות עליזה פרושה עליהם, והכלל העולה מהם הוא לערך, שהמלאכים הם בריות מאד בלתי מושלמות לעומת יהודי מקיים מצוות ולומד תורה. הסתלקות אתה כזאת לשמים נסתיימה בכך שיעיש נסתמא, עתיו פקוהות ואינו דואה מאומה. ואולם הוא וגם אשתו גינא נושאים אסון חדש זה באהבה ובסבלנות. גם אחיו סאלם מדאה חיבתו, וביחוד משמש לפניו סעיד, בנו הגדול של אחיו סאלם. „יעיש, מתוך שנמצאה לו שעה פנויה, נתן דעתו עליו, על סעיד ועל עולמו שהוא שרוי בו, עולם של נער מישראל שהוא מלא יגון ואנחה ומרי הגלות, מרובה בתורה ובמצוות ויראת שמים, מרובה בכיסופים ובגעוועים על מלכות ישראל לשעבר ועל הטובה העתידה לבוא, מרובה באימה ופחד: פחד מפני הקדוש ברוך הוא, מפני שדים ורוחות ומזיקין, מפני יצר הרע שמבקש להכשילו, מפני הערביים האלה שמשתעבדים בישראל ואימתם עליהם“.

העירורן, כשם שבא פתאום, כן הלך בפתע. לאט לאט מתבצר גם מצבו החומרי של יעיש, אך „כל ימיו ראה עצמו כגר בעולם הזה, כאורה לשעה“ והיה בורה לתורה ועבודה ונמצא עומד בעולם

חזרתנה, אם יעיש המנוחה, נועדו לעבור לפי התנאים, אל כלת יעיש; המחוננים רבו, בשל השהית החתונה ובשל המכנסים, ולבסוף נתפרדה החבילה. לשמחתם מצאו סאלם ונעמה מיד שידוך זול, את גינא, בתה של זקנה גלמודה וחסרת ישע, אך „טובה שעשה עמו אחיו, שחזר ושירכו, היתה רעה עליו על יעיש יותר מכל הרעות שבעולם“ ו„עגמת נפש נכנסה בו, מרובה כבדה וחרישית, עגמת נפש זו, לכדרכה, שתחילתה כפרט אחד מפרוש ומסוים, וסופה בכלל כל מנהגו של עולם, והיא ישנה בקטיגוריה שבין ישראל לבין הקדוש ברוך הוא, והיא ישנה בקשי הגלות ושיעבוד מלכות“ וכר. וכר. אף על פי כן, להמנע לתמיד מ„קיום המצוה“ (כלומר מצות פריה ורביה) לא יעלה על הדעת, ובעל כרחו הסכים יעיש לשידוך המוצע. גם עכשיו לא מיהר סאלם לערוך את החתונה, ורק לאחר שיחיא טיירי ושלחי בית דין דחקו עליו בחזקה, נענה. החתונה נערכה בתכלית הצמצום, אך לפי כל המנהגים המקובלים (ב, 157 — 166). ביום הששי של שבוע החתונה הוכנסו החתן והכלה אל חדר היחוד, „נשאר שניהם לבדם וישבו כשני בני אדם שאין להם עסק זה עם זה, והוא לעצמו והיא לעצמה“. ואולם משגילה פניה, ראה יעיש שכלתו יפת תואר ביותר, ובכלל נמצאה אשתו החדשה „נאה ומושלמת בכל המידות, זריזה וקלה, ועיניה גדולות ופיה קטן, ופניה חדים וזיותינים, ומראם כמראה השן, צנועה וביישנית ומסתפקת במועט, ורוחה נוחה בשלה ו„לה אלתחם ולה אלשוכר (ולה' השבח ולו התודה)“ שגור בפיה כל היום“.

בתחילה גר יעיש עם אשתו בבית אחיו, אך שתי הנשים המצוינות, נעמה וגינא, לא יכלו שלא לריב; ולבסוף קבע יעיש את דירתו בבית חזנתו. משנכנס לדור שם „נתרווח ונזדקף, דומה, כאילו יצא מעבודת לחירות ונעשה אדון לעצמו, והעולם הוא לעצמו והשעה היא לעצמו ולילה הוא שלו ושבתי שלו היא ואין ממחה בידו“. הכל עשוי היה להיות טוב ונעים; ואולם אך טעם מעט מן האושר של העולם הזה, ונאנס על פי טיבו לפרוש ממנו: פרש מאשתו וחזר לחיי הסיגופים, בינתיים נתעדער גם קיומו החמרי, כי אחיו, שעמו עבד לפי תנאי שכר קבוע, מעולם לא קיים תנאיו, יעיש לזה בתגובות, אך לבסוף לא הוסיפו עוד החנונים להלוותו, ואם עד עכשיו עברו עליו ימות השבוע ברעב, הרי מסיים הכרך השני ב„שבת של רעב“ — ובתיאור נהדר של עניים אלה „המביישים את הקדוש ברוך הוא“.

במשכים אלה היתה גינא אור לבעלה. בתחילה ביקשה להניאו ממשויו, רבה עמו ואף... הצטרפה עמו בתעניותיו; אך כשלא הרעילה כלום, נכנעה,

יעיש לא יגע להעשיר, אך הממון בא אליו בשפע. במצב כזה יודע יעיש היטב ש„פרוטה אחת יתירה כבר הוא יותר מדי“ ומפזר את כל ממונו לעניים בני טובים, למגינת לבו של סאלם אחיו. אך במלוא הסכמתה של גינא, המבינה שהקדוש ברוך הוא אוהב את יעיש, מפני „שהוא העני שלי“.

באותו פרק זמן נתאלמנה לולואה, ויעיש, הצדיק הסגפן, האוהב את אשתו גינא כגופו והמכבדה יותר מגופו, (הוא עושה בשבילה עבודות-בית קשות, שכלל וכלל אינן לכבודו של גבר), חושב ברצינות גמורה לתקן מה שלא עלה בידו בימי בחירתו ולשאת את לולואה נוסף על גינא שלו. הוא „לא ראה בעלבונה של גינא, כשם שלא ראה חובה לעצמו“. רק בקושי גדול מניאים אותו סאלם ואחרים ממעשה שטות זה. משנגמרה פרשת לולואה, גמר כביכול יעיש את כל חשבונותיו עם עברו. באותה תקופה בא אל צנעא תימני, ששהה בירושלים ארבע שנים ונעשה ירושלמי לכל דבר. יעיש אספו אל ביתו ומתענג לשמוע על טוב ירושלים ועל החיים המתהלכים שם. אוהו ירושלמי יוסף מכאוב שמו (מלשון „יוסיף דעת יוסיף מכאוב“), ספק חכם, ספק נאד נפות, משתבח במה שאין בו, מנבל פיו, דעבתו ואינו נרתע אף מפגוע באשת איש — הכלל חתיכה נאה של תעמולה לעיר הקודש.

לאחר שנעלם פתאום יוסף מכאוב חוזר יעיש לטיוליו בספירות העליונות, אלא שבמקום לצנן את הגיהנום, כפי ששם לו למטרה. עוד הסיקו יותר, „הרבה צער נצטער והרבה קטרונים קטרג והתענה וככה ונירד שנה מעיניו. עד שסוף נתיגע ונתיאש מן הכל. כיון שנתיאש מן הכל, מיד רוח לו, משל כאילו העביר מעליו כל אותו משא וכל אותה פורענות ונחה דעתו עלי“. בתשעה באב הכריז „דבר אל בני ישראל ויס עו“, כלומר יש לנטוש הכל ולעלות לארץ ישראל, בתחלה מצאה קריאתו און קשבת. ואולם חכמי הרור ודבריו ידעו לשכך את ההתלהבות שזרר יעיש, ולבסוף נסע לברו, כמובן עם גינא הטובה, שקיבלה הכל בהכנעה, אם כי עדיין תינוק קטן מוטל בחיקה. „יצאו שבועיים מן אותה שעה שנכנסו לירושלים ולא זכה יעיש שיעלה למרום כמות שהיה למוד“. יעיש תמה מאד. „אולם הוא לא נענה לא בדבר מעשה ולא במראה ולא בחלום. כל עמל שעמל וכל יגיעה שיגע לא הועילו לו. השמים ננעלו בפניו ולא נפתחו לו עוד כל ימיו, לעולם“.

במלים סתמיות ופסקניות אלה מסתיים הספר, והקורא תוהה, אם יבואו אחריו כרכים אחרים, שיספרו מה עלתה לו ליעיש ישיבת ארץ ישראל, או אם תמח בכך פרשת גלגוליו. כידוע, כתב הזן כרך

שכולו קיים וכולו ודאי. כאן היה עיקר קיומו וחיותו, עיקר טעמו ותכלית חייו. גינא אשתו, הנושאת עמו כל יסוריו באהבה, היתה גם לשותפו בסודו הכמוס ביותר: הוא סיפר לה, אנוס בהפצרותיה, על טיוליו בעולמות העליונים, אך כדרך אשה, לא יכלה גינא לשמור את הדבר בסוד. לא עבר זמן הרבה, ושמו של יעיש יצא מקצה העיר עד קצה, כ„עושה פעולות“, כקדוש בעל כוחות סמירים. עקרות, בעלי מום וחולים השכימו לפתחו, וככל שסירב, הוכרח ללחוש על חמאה, שבה ימרחו להם מוכי הפגעים את פצעיהם, ובקושי גדול הצליח, לאחר זמן, להתחמק מאמונת ההמון.

הכרך השלישי מסתיים בפרשה מוזרה, שתשמש יסוד לחלק גדול מכרך ד'. יחיא טיירי, אותו זקן קרוב, שכבר פגשנוהו כמה וכמה פעמים במחיצתו של יעיש, בא לפניו בבקשה יחידה במינה; אותו יחיא היה זקן מופלג, שריב היה לו כל הימים עם מלאך המות, מפני שהלה לא בא לקחתו מן העולם, טורף לו צעירים ובריאים ומשמתם דוקא ממנו המשׁ תוקק לחיי העולם הבא; שוב הבין יחיא, שבזכות אמירת תהלים שלו, האריכו לו עוד שנה בעל כרחו, והנה הוא בא לבקש את יעיש, שיאסכן בקרבו את נשמתו למשך שנה, והוא, יחיא, יסתלק מן העולם הגופני מיד. יעיש נבהל מאד מבקשה זו (למשל, איך יבוא אל אשתו, בשעה שישכון בלבו איש אחר — „אני אפרוש באותה שעה“, מרגיע אותו הזקן...), אך בשום פנים לא יוכל למנוע את עצמו מלמלא בקשת איש קדוש כזה. יחיא מזמין לעצמו קבר וקבר רה ליום פורים, וכאשר ידע מראש, כן היה: בשעה שהכל היו נתונים בתוך סעודת פורים, נפח את נשמתו — או לאמתו של דבר, נשמתו פרחת אל תוך פיו של יעיש.

שנה תמימה התענה יעיש בחייו הכפולים. ביקש ללמוד, צוחח יחיא טיירי מגרונו. שוחח עם אנשים, נתחלף קולו בקולו של הזקן, ופעמים עשה בהיסח דעת, שלא הוא, אלא אותו זקן היה עושה. ואולם השנה עצמה היתה לו שנת ברכה. מאחר שהצורפים לא ראו ברכה בעמלם, שימש כמלוזה השיירות אל קברו של מרי סאלם שבזי בתעז, ומשעברה העונה, תפס אומנות אחרת, בוויה, אך מכניסה יפה: היה רוכל במשך כל ימות השבוע בכפרי המוסלמים, שקיבלוהו בסבר פנים יפות, ואם קרה מקרה ומוסלים קנאי התנפל עליו בדרך, מפני שיעיש הרים קולו בשיר ורגליו בריקוד, מיד צוחח קולו של טיירי מתוך גרונו והפחיד וגירש את המתנפל. משנולד לו בן, חזר ופתח לו חנות של צורף, כדי להיות בקרבת גינא אשתו כל ימות השבוע. עסקיו נתברכו;

את העובדה שהזו הצליח להקים בספרותנו עלום מלא תימני ולהכניס בה אורה שלמה של מציאות תימנית. זהו קנין יקר, ואין ספק שהוא בגדר נכסים בני קיימא. אין צריך לומר, שאין בזה כדי לקפח זכותם של סופרים אחרים, שחרשו בשדה זה, כנרתי המנוח וכאחרים הנמצאים עמנו, אך עולמו התימני של הזו הוא יצירה גדולה בפני עצמה, שיש לה חיים משלה.

איני יודע כיצד מתקבלות על הקורא העברי המלים והמליצות המרוכות מן ההלגה הערבי התימני המפורזים בכל הספר; מאחר שהן שגורות על פי, אין הן לגבי אלא חלק מן השיחה, אך לגבי מי שאינו מצוי אצלן, הרי הן חומר מת המפריע בקריאה, לדעתי, ויש בהן משום טעם לפגם. אם טולסטוי שילב שיחות בצרפתית ב„מלחמה ושלום“, הרי לא צייר אלא את המציאות הלשונית על גיבוריו, שבאמת סחו בעירוב של רוסית וצרפתית, וגם רוב קוראיו של טולסטוי בשעתו היטיבו להבין צרפתית. ואילו כאן, כל דיבורם של גיבורי הסיפור הריחו בלהג התימני, ורק מיעוט שבמיעוט מקוראי הזו יבינו את הלשון הזאת. יודע אני, שגם בסיפורי „האשכנזיים“ נוהג הזו כך ומכניס מלים ומליצות בידיש וברוסית, שאין הנוער שלנו מביין. על הראשונות אנו מצטערים, ולא כל שכן על האחרונות. אומרים לי כי בהוצאות של „מלחמה ושלום“ ברוסיה כיום מביאים את השיחות הצרפתיות בתרגום רוסי. יועץ אני למחברנו הנכבד, שלא יחכה עד שמלאכתו תיעשה באופן בלתי שלם על ידי אחרים. אלא יתן במהדורה החדשה של כתביו מלים עבריות תחת הלועזיות, והן תווינה חלק אורגני מן השיחה, ולא תלאים תלאים, כדרך התרגום בכרך ג' וד'.

אודה שאין דעתי נוחה מן הדבר, שהזו מרבה בניבול פה של גיבוריו התימנים. אפשר אין הצדק עמי בדבר זה. עדיין מצלצלות באוזני הקריאות הקור לניות „בן נידה! ממזר בן נידה!“, ששמעתי, בביקורי בערן וסביבותיה, יוצאות בלי הרף אפילו מפני בתורים מבוגרים למדי, ואף יש ליכור, שהתימנים הם עם של בעלי מלאכה, ששפתם, כשפת חכמי התלמוד בשעתם, שגם הם היו בני אותם שכבה חברתית, היא „עסיסית“ למדי. אף על פי כן מעו אני לומר כי הרושם המתקבל מן השיחות אצל הזו עשוי להטעות. לעומת עגנון, שאינו מוציא אפילו פשוטי ישראל מגדר „בני מלכים“ ובני אברחם יצחק ויעקב, הרי יש כאן, דומני, הגומה לצד הגסות הערבית. הרושם שאנו מקבלים אותו למשל מן האשה הצנעאנית היהודית אינו עולה בד בבד עם הלשונות חקשים שהזו שם כפי יצוריהם הפנימיים

נחמד ביותר על זקני תימנים יושבי ירושלים המצפים לישועה, הלא הוא הספר „היחשבת בגנים“ (הוצאת עם עובד, תש"ב). האם מותרים אנו לראות בספר זה המשכה או אף סיומה של פרשת יעיש, או קובע הוא מקום לעצמו ביצירת הסופר? נראה לי, שאפילו נניח שאלה זו תלויה ועומדת, לא תשתנה בכך הערכתנו את הרומן „יעיש“.

רבים שואלים אותי, אם אמנם התמונה שצייר הזו מחיי התימנים מתאימה למציאות, ושתי פנים לשאלה: האם יש אמת במנהגים המתוארים ובלשונות המובאים, והאם מעשיהן והדהוריהן של הנפשות הפועלות בספר מתקבלים על הדעת כעובדות אפשריות. וזו תשובתי: ראשית, איני יודע בדברים אלה יותר מהזו; ושנית, סופר אינו אֶתְנולוג, ואין עליו אחריותו של החוקר. אמנם מי שעשה את חיי התימנים במידה נכבדה כל כך לנושא ספריו כמו הזו, חייב לתת את הדין על מעשהו זה, ועוד נבוא עמו בדין, כפי שיראה הקורא להלן, אך אינו צריך לדקדק או מכל מקום להיות שלם בתיאוריו. חיים אלה של העם היהודי התימני משמשים צבעים למכחולו, ורק המיבחן האסתטי יכריע באיזו מידה ישתמש בצבעים אלה שברשותו. מכל מקום יש להודות שהזו כינס חומר עצום ומחיימן, לא רק חומר פולקלודי הנראה לעין, כגון מנהגי חגים ותחנות, מאכלים ודרכי פרנסה, אלא גם הרבה דברים עדינים יותר, כגון ג'סטות ואופני דיבור, ואף קיום אינטימיים ביחסי בני אדם. למשל פרק י"ג של כרך א' (שיחה בין בן ואשתו החדשה לבין אמו) או פרק ס"ט של כרך ב' (שיחה בין איש לאשתו) הם לדעתי מרגליות של מלאכת-סיפור אתנולוגית; כלומר אמנות היודעת לבטא בצורה מובנת לכל, תגובות נפשיות, שהן אופיניות לקיבוץ או לחוג ארבות מסוים.

אין צריך לומר שכל זר עשוי לטעות, כך, למשל, בודאי לא יתכן לומר, שאדם „נוטל כסא“, שהרי אין יושבים על כסאות בתימן, ולא כל שכן שמעמיד את הכסא לפני הבית, כי בצנעא יושבים בקומה השניה כשמשוחחים במסיבת רעים (הקומה התחתונה אינה משמשת לדיור). ואין לתאר, שבתוך שיחה יעביר אדם, כפי שיעשה אולי באוקראינה או בארצנו, את הכסא מן הבית החוצה. אין לתאר שאדם מברך ברכת „המוציא“ על לחם דורה, שהרי זו מן המפורסמות בקרב התימנים, שאין מברכים אלא על חמשת המינים שארץ ישראל מתברכת בהם, (ועל כן תמצא שאפילו רב מארצות השפלה של תימן, שאין שם אלא לחם דורה, אינו יודע בעל פה את ברכת המזון — מפני שהיב חיינו לא יודמן לו לברך „המוציא“). אולם דברים אלה וכיוצא בהם הם קטנות שאין בכוחו למעט

מקריאת ארבעת כרכים אלה. קשה לחבב, ולא כל שכן להעריץ, אדם שהוא תמים, כמעט הייתי אומר, מטופש, יתר על המידה. דוקא באותם רגעים, שבהם מגיע יעיש אל המדרגה הגבוהה ביותר שלו, כשהוא זוכה לעלות למרום ולביטול היש, הוא רחוק ביותר מלבנו, ואפילו לא מענין ולא חשוב. דומה, שהמחבר לא נהג כובד-ראש מספיק אל יצור עצמו. אדם השונה כל ימיו ב„זוהר“ וב„ראשית חכמה“ וכל אותם ספרים שהזו שם בידי, היה רואה מחזות שונים מאלה שבהם מזכה אותו המחבר, כאן יש משבד וניגוד הנועץ אולי בשרידי זלזול ראציונאליסטי כלפי האיש התימני התמים כביכול, או אולי בפילוסופיה של ההיסטוריה הישראלית של הזו בכלל. שלילת הגולה נהפכת כאן למעין שלילת ארץ ישראל. יעיש איננו זוכה שיעלה למרום, משהגיע לירושלים, מפני שבעצם לא היה כדאי שיעלה למרום אף בחוצה לארץ. עצם אישיותו הדתית היא תופעה יקרה למחבר, אך המטרה שהוא שואף אליה היא כמעשה ילדות. נראה לי שמבחינה אסתטית טהורה אין הרומן יכול לעמוד בסתירה זו של היחס אל הגיבור הראשי, וכאן אני מוצא פגם ביצירה שמעלותיה מרובות וחשובות.

„חברה! לנו אין היסטוריה! מיום שגלינו מארצנו, אנחנו עם בלי היסטוריה. אתם פטורים! לכו לשחק בכדור-רגל!“

מלים מפורסמות אלה מתוך „הדרשה“ של הזו עולות במוחי, בשעה שאני עושה לי את החשבון העולה מארבעת הכרכים של „יעיש“. אפשר שהזו נתקע לו אצל התימנים, מפני שהוא מצא בהם את השלימות של החיים היהודיים, בלי החיוב היוצא לנו מתוך הסתכלות בחיי אבותינו (או החיוב שהיה מרגיש בו המחבר, אילו היה מתאר את ההוי שלו, את הוי של יהדות רוסיה), אך אפשר שהטעם פשוט הוא יותר. סוף סוף, הזו אינו פילוסוף של ההיסטוריה, אלא קודם כל, ובעיקר, מספר. „שירו לנו שיר חדש!“ — זאת היא משאת נפשו של כל סופר. והזו בקעה גדולה מצא להתגדר בה, עשה והצליח. ואף אנו אל נבקש נצורות. ניהנה במקרא יצירה רחבת יריעה, רבת גוונים, חדשה בנושאה וטיפוסיה. אין לנו עסק בנסתרות, אל נבקש אלא קורת-רוח ובידור. ואולם אם, יחד עם זה, עוד תצאנה לנו, כאשר יאמר התימנים, איזו „תועלות“ רוחניות ומוסריות, ודאי לא יצטער על כך מי שטרח בחיבור גדול זה.

נעמה וגינא. ואם אשה עדינה כגון זו משתמשת באמת בלשון ערבית גסה, בכל זאת אין לשים בפיה ברומן כתוב עברית יותר מדי מן ה„חומר“ הזה. מפני שהגודש עשוי לשבש את הרושם. אך, כאמור, אפשר שהרגשתי זו בטעות מקורה.

מכאן אנו באים לשאלה העדינה, האין הזו שם יותר מדי הלכירוח מערביים בלבותיהם של התימנים מסוף המאה התשע עשרה? האם תהליך ההתבגרות הפנימית הוא באמת שם, כפי שנרמז לעיל? האם אהבת אשה גורמת באמת לאותו תימני, שיראה את „עתידתו“ רק כארוסה, כמלאך ממש, בלי כל צד מיני? האם הדבר מתאים לאמת, שיעיש, לאחר שהשתתף בשיחות קלות של פשוטי בעלי הבתים במוצאי שבת, יהרהר בלבו: „טוב לאלו בני אדם וטוב לאדם בתוכם; אין הם הולכים בגדולות ובנפלאות מהם ואין הם מבקשים חשבונות רבים. וכי“ (א, עמ' 116) לדעתו, אין פגם בכל אלה. אמנם יש מקומות בודדים, ביחוד בדברים שבינו לבינה (ובספר „היושבת בגנים“ יותר מכאן), שפעמים מעוררים תמיהה. אך בדרך כלל יש ב„התמערבות“ כלשהי טעם לשבת. הרבר מקרב אלינו את העולם התימני הזר; הוא עושה את הנפשות הפועלות שם כמשלנו ושותל על ידי כך את העולם התימני ההוא בתוכנו. בדרך כלל נראה לי, שהזו מצא מזיגה נאה בין ריחוק וקירוב, בין הצגת הוי זר ומופלא לבין יצירת אנשים שאנו יכולים לחוש בצערם ולהבין את שמחת נצחונותיהם. ואולם מהו „הכלל העולה“, „מוסר ההשכל“ היוצא לנו מארבעה כרכים אלה? מה טיבו של אותו „יהודי שהיה ואיננו עוד“, הנגלה לנו מתוכם? כבר רמזנו בפתחת הדברים, כי בלי ספק ביקש כאן המחבר ליצור טיפוס ריפרונטאטיבי מעין זה, וסיפורו הקצר „אדם מישראל“ הנתן בתוך ההוי של יהדות רוסיה ויש בה כל היסודות העיוניים שבספר „יעיש“, לרבות הפרט של חשיבות הריקוד לשם שמים, יוכיח. בודאי יש תרומה גדולה ביצירת טיפוס שהוא כולו רוחניות ובקשת אלהים, בשעה שנושאו הוא מפשוטי החברה, בעל מלאכה, חמר, רוכל ורקד. השלילה תגמורה של ערך הרכוש, ולא רק כשהוא איננו, אלא גם כשהוא בא ביד, השמחה לשם שמים, כיבוש העולם על ידי פרישות ממנו — כל אלו הן מידות של „המופלא“ שבישראל ומשום כך גם של הטיפוס האידיאלי היהודי. אך דומה, שבטופו של דבר יוצא הקורא קצת במבוכה